

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДИСПОЗИЦІЙ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КОМПОНЕНТІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглядаються показники диспозицій екологічної свідомості старшокласників. Подаються результати емпіричного дослідження сформованості саморегуляції довільної активності учнів старших класів, розвитку їх регуляторних процесів (планування, моделювання, програмування, оцінка результатів) та регуляторно-особистісних властивостей (гнучкість, самостійність). Відмічено, що високим показникам колаборативної екодиспозиції відповідає вищий розвиток планування, програмування, оцінювання результатів та самостійності. Показано, що старшокласники з низьким рівнем регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей можуть виявляти екодевіантну поведінку (мають високі показники індиферентної, совмісійної, совметральної та несеситивної екодиспозицій).

Ключові слова: *екологічна свідомість, екологічні диспозиції, саморегуляція діяльності, планування, моделювання, програмування, оцінка результатів, гнучкість, самостійність.*

Постановка наукової проблеми. Сьогодні всі люди планети незалежно від їх расової чи класової приналежності, політичних поглядів чи ідеологічних уподобань все частіше називають Землю нашою спільною домівкою, оскільки людина і природа перебувають у тісному взаємозв'язку. До певного рівня біосфера здатна до саморегуляції, але існує межа, коли вона вже не спроможна підтримувати рівновагу. Тоді починаються процеси, які призводять до екологічних катастроф. Людство в ХХІ ст. підійшло до тих меж, за якими його екстенсивний розвиток погрожує самознищенням, тобто може відбутися повне виснаження, вичерпання біосфери та стане неможливим саме існування людського роду. В цих умовах узгодження взаємодії людського суспільства з природою потребує певних екологічних знань та цілеспрямованої діяльності, які необхідні для того, щоб не тільки зберігати, але й поліпшувати навколишнє природне середовище. Саме цілеспрямована довільна активність, що реалізовує взаємодію з реальним світом речей, людей, середовищних умов, соціальних явищ тощо, є основним модусом суб'єктного буття людини. Від ступеня досконалості процесів саморегуляції за-

лежить успішність, надійність, продуктивність, кінцевий результат будь-якого акту довільної активності та діяльності, зокрема, й екологічної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне уявлення про саморегуляцію (про зміст і механізми цього процесу, його формування і прояви) складається на основі загальних наукових принципів детермінізму і розвитку, на основі суб'єктно-діяльнісного підходу до вивчення психічних явищ (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, А.В. Брушлінський, С.Л. Рубінштейн та ін.) [1]. У вітчизняній психології проблеми саморегуляції традиційно розглядалися в руслі діяльнісного підходу. Ранні вітчизняні дослідження проблем саморегуляції були пов'язані з вивченням регуляції певної конкретної діяльності: професійної (вивчення сенсормоторної діяльності людини – оператора), учбової, спортивної тощо [1]. С.Л. Рубінштейн [1; 3] вважав необхідним виділити у внутрішньому просторі суб'єктний план психічної активності, що не зводиться тільки до рівня свідомості. К.В. Судаков, посилаючись на теорію функціональних систем П.К. Анохіна, розглядає активність людини як таку функціональну систему, де провідним принципом її розвитку і самоорганізації є принцип саморегуляції [1]. К.А. Абульханова-Славська [1] розуміє під психічною саморегуляцією людини її здатність до організації власної активності, її мобілізації, регулювання, узгодження з об'єктивними вимогами і активністю інших людей. Не менш плідним виявився структурно-функціональний підхід О.О. Конопкіна. Цей підхід дозволив виділити і досліджувати основні ланки системи саморегуляції і регуляторні процеси, що реалізують їх, і на цій основі створити модель системи саморегуляції довільної активності людини. О.О. Конопкіним [3] були розроблені уявлення про функціональну структуру системи усвідомленої саморегуляції довільної активності людини. Згідно структурно-функціонального підходу, чим вище сформованість регуляторних функцій і гармонійніше цілісний процес саморегулювання активності, тим вище буде рівень адаптації конкретного індивіда.

Останніми роками активно розвиваються погляди на саморегуляцію з позицій індивідуально-стильового підходу (О.О. Конопкін, 1984, 1989; В.І. Моросанова, 1988 – 2001 та ін.), де ключовим поняттям є стиль саморегуляції. Стиль саморегуляції виступає тією інтеграційною основою, яка опосередкує взаємовплив різних особистісних властивостей і в той же час формує індивідуальні стилі конкретних видів діяльності та реалізації різних видів активності [3]. Узагальнюючи уявлення основних дослідників цього напрямку О.О. Конопкіна, В.І. Моросанової, можна відмітити, що саморегуляція довільної активності людини розуміється як системно організований психічний процес з ініціації, побудови, підтримки

і управління усіма видами і формами зовнішньої і внутрішньої активності, які спрямовані на досягнення цілей (О.О. Конопкін), що приймаються суб'єктом, розвиток саморегуляції описується її індивідуальним профілем (В.І. Моросанова) [3; 4].

Дослідження в галузі екологічної психології спрямовані здебільшого на вивчення проблем взаємодії людини та середовища; питань, пов'язаних з екологічною свідомістю, природоохоронною діяльністю та поведінкою. Однак важливим є дослідження саморегуляції діяльності особистості, оскільки особистість є регулятором стосунків людини з навколишнім соціальним і природним середовищами [5]. Притримуючись компліцит-концептуального підходу, зазначаємо, що взаємодія людини з природою окреслює досить обмежений діапазон екодиспозицій (шість базових диспозицій), в межах яких здійснюється не тільки індивідуальна, але і соціальна, духовна, виробнича, правова практика або стратегія стосунків людини з природою. Всі вони знаходяться в діапазоні між екоатрибутивністю і екодистрибутивністю і можуть переходити у складні сполуки між собою, рідко зустрічаються у чистому вигляді [6; 7].

Еконормативна поведінка забезпечується перевагою колаборативної екодиспозиції в структурі екологічної свідомості. Відповідно до компліцит-концептуального підходу її сутність визначається як розуміння активного ества живої природи, умов узгодженості дій і наслідків рішень, що приймаються згідно з законами розвитку природних явищ, біологічних процесів і циклів у геопланетарних системах [6; 7]. Це тлумачення поняття колаборативної екодиспозиції спонукало нас до аналізу не тільки психологічних літературних джерел, а й деяких юридичних понять, зокрема поняття державної екологічної політики. В основу її формування покладений принцип, відповідно до якого екологічна безпека є важливим елементом і складовою національної безпеки держави. Особливістю екополітики є вміння вибирати найбільш ефективні методи реалізації практичних заходів у різних сферах громадського життя для досягнення поставлених екологічних цілей і завдань [2]. Звідси випливає висновок, про існування двох основних моделей екологічної політики, що базується на різних принципах її функціонування. Перший принцип – «реагуй і виправляй», а другий – «прогнозуй і попереджай» [2]. В Україні модель екологічної політики нажаль формується на першому принципі. Хоча всьому прогресивному людству зрозуміло, що друга модель є найбільш ефективною і прогресивною для всього людства. З огляду на зазначене вище, особливої актуальності набуває вивчення та формування у нового покоління українців ефективного стилю саморегуляції довільної екологічної діяльності, який характеризується високим розвитком регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей у поєднанні з еконормативною поведінкою [5].

Виходячи з усього відміченого вище, **метою нашої статті** є представлення емпіричних досліджень, спрямованих на виявлення взаємозв'язку регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей з диспозиціями екологічної свідомості старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Дослідження проводилось протягом 2015 – 2016 рр. на базі Чернігівських ЗНЗ I – III ступенів № 5 та ЗНЗ I – III ступенів № 27. У ньому брали участь старшокласники. Вік досліджуваних – 15-16 років, загальна кількість респондентів 102 особи, із загальної кількості вибірки – 52% осіб жіночої статі і 48% осіб чоловічої.

Для дослідження взаємозв'язку диспозицій екологічної свідомості старшокласників з їх регуляторно-особистісними властивостями та регуляторними процесами були запропоновані наступні методики: опитувальник В.І. Морсанової «Стиль саморегуляції поведінки – 98» (ССП-98) [4], Тест екоціннісних диспозицій (ТЕД-М 25) В.О. Скребця [7]

Для діагностики диспозицій екологічної свідомості нами було використано методику ТЕД-М 25 В.О. Скребця. Аналіз показників екологічних диспозицій досліджуваних виявив наступне: індиферентна (Ind) екодиспозиція має найвищий прояв, середнє значення її складає $88.34\% \pm 4.48$, і переважає вона у 27% респондентів. Індиферентна екодиспозиція виявляється в байдужості до природи, екологічних проблем. Досліджувані учені з високим її рівнем прояву ніби не помічають, що є природа зі своїми законами і особливостями. Природа існує, як би, сама по собі, а вони – сам собою. Друге місце за рівнем прояву має колаборативна (Clb) екодиспозиція, середнє значення якої становить $76.12\% \pm 3.54$, і переважає вона у 24% респондентів. В її основі лежить розуміння досліджуваними активного ества і живої сутності природи. Третє місце за значущістю серед досліджених займає несесітивна (Nes) екодиспозиція, середнє значення якої – $56.65\% \pm 4.58$; переважає – у 18% респондентів. Досліджувані з високим її рівнем схильні до споживацького ставлення щодо природних ресурсів. Четверте місце по значущості серед учнів займає совмісійна (Sms) екодиспозиція, середнє значення якої – $44.15\% \pm 2.94$; переважає – у 13% респондентів (вони виявляють залежність та страх перед природними стихіями). П'яте місце за значущістю серед учнів займає гашенарна (Gach) екодиспозиція, середнє значення якої – $33.52\% \pm 3.25$; переважає – у 10% респондентів. Дана екодиспозиція характеризується напівсвідомою або підсвідомою схильністю наносити шкоду тим чи іншим природним об'єктам. І найменш вираженою у досліджених старшокласників є совметральна (Smt)

екодиспозиція, середнє значення якої – 27.32% ±4.43; переважає – у 8% респондентів. Ця диспозиція характеризується усвідомленою лінією аргументованого і обґрунтованого приборкування природних систем задля задоволення своїх інтересів, нерідко насилля над природою з метою ефективнішої її експлуатації.

На наступному етапі дослідження нами проаналізовано середньостатистичні показники (у %) регуляторно-особистісних властивостей старшокласників (гнучкість, самостійність) та регуляторних процесів (планування, моделювання, програмування, оцінка результатів) за методикою ССП-98 В.І. Моросанової. Найбільш високі показники має такий регуляторний процес, як планування, середнє значення якого становить 71.29% ±3.71, і переважає він у 31% респондентів. Старшокласники з високим рівнем планування мають розвинуті індивідуальні особливості утворення цілей, у них сформовано усвідомлене планування діяльності, потреба в усвідомленому плануванні діяльності. Регуляторний процес моделювання займає друге місце за рівнем прояву, середнє значення його становить 64.68% ±3.87, і переважає він у 22% респондентів. Такі старшокласники мають уявлення про зовнішні і внутрішні значущі екологічні умови та будують екологічні моделі поведінки. На третьому місці за рівнем розвитку знаходиться такий регуляторний процес, як програмування (середнє значення – 53.75% ±4.69, переважає у 17% респондентів). Це свідчить про усвідомлене програмування своїх дій старшокласниками. Регуляторний процес оцінювання результатів найменш розвинутий у досліджених (середнє значення – 49.35% ±4.17, переважає у 14% респондентів). У старшокласників з високими показниками регуляторного процесу оцінювання результатів розвинута адекватність оцінки себе і результатів своєї діяльності та поведінки. Регуляторно-особистісні властивості опитаних старшокласників мають низький рівень розвитку. Середньостатистичні показники гнучкості становлять 41.15% ±3.74, і переважає дана властивість 11% респондентів. Більшість учнів почувають себе невпевнено в ситуації швидкої зміни зовнішніх умов, важко звикають до змін в житті, вони не здатні швидко оцінити причини неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності. Середньостатистичні показники самостійності (середнє значення – 39.54% ±3.12, переважає – у 5% респондентів) свідчать про залежність діяльності досліджуваних від думок оточуючих, некритичність до чужих порад. Відмічені вище тенденції у показниках регуляторно-особистісних властивостей респондентів, на нашу думку, пояснюються віковими особливостями вибірки, оскільки підлітки, в основному, залежні від думок оточуючих та несамостійні в плануванні і програмуванні власної діяльності.

Для виявлення взаємозв'язків між показниками індивідуальної системи саморегуляції довільної активності (опитувальник В.І. Морсанової) та екоціннісними диспозиціями (методика В.О. Скребця) нами проведений кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена). Аналізуючи отримані результати, відмічаємо наступні закономірності: у учнів з високими показниками совметральної екодиспозиції менше розвинута оцінка результатів ($\rho = -0.588$; $p < 0.01$). Можливо, це пояснюється тим, що учні, які використовують природу задля задоволення своїх інтересів, мають, в свою чергу, несформовану потребу в плануванні діяльності, в тому числі й екологічної. У опитаних учнів з високими показниками совмісійної екодиспозиції менше розвинуте моделювання ($\rho = -0.395$; $p < 0.05$). Слабка сформованість процесів моделювання призводить до неадекватної оцінки значущих внутрішніх умов і зовнішніх обставин, що проявляється в фантазуванні, яке може супроводжуватися різкими перепадами ставлення до розвитку природних стихій. Учні з високими показниками колаборативної екодиспозиції мають високі показники наступних регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей: планування ($\rho = 0.519$; $p < 0.01$), програмування ($\rho = 0.324$; $p < 0.05$), оцінювання результатів ($\rho = 0.413$; $p < 0.01$) та самостійність ($\rho = 0.378$; $p < 0.05$). Це може пояснюватися тим, що сформована потреба в усвідомленому плануванні діяльності сприяє розумінню активного ества і живої сутності природи. Дана екодиспозиція сприяє відновленню порушених екодиспропорцій, стриманню антропогенного тиску на природу, забезпеченню природного балансу і гармонії, що досягається завдяки плануванню та оцінюванню результатів. Як відомо, цією екодиспозицією людина оптимально врегульовує власні відносини з довкіллям, отже, це передбачає розвиток саморегуляції довільної поведінки. У учнів з високими показниками несеситивної екодиспозиції менше розвинута самостійність ($\rho = -0.439$; $p < 0.01$). Ми можемо пояснити це тим, що підліток, який ставиться до природи як до того, що можна використовувати задля своїх інтересів часто залежний від думок і оцінок оточуючих. У старшокласників з високими показниками індіферентної екодиспозиції менше розвинуте планування ($\rho = -0.417$; $p < 0.01$). Це може бути пояснено тим, що байдуже ставлення до природи не передбачає створення планів щодо взаємодії з ним. Такі досліджувані вважають за краще не замислюватися про майбутнє природного середовища, цілі висувають ситуативно і зазвичай несамостійно. Чим більше у опитаних виражена індіферентна екодиспозиція, тим менш розвинута у них така регуляторно-особистісна властивість, як гнучкість ($\rho = -0.311$; $p < 0.05$). Ми можемо припустити, що такі учні в динамічній, швидко мінливій обстановці почувають себе невпев-

нено, важко звикають до змін у житті, до зміни екологічної обстановки і способу життя. Вони не здатні адекватно реагувати на зміни у природному середовищі, отже і виявляють байдужість до неї. У досліджуваних з високими показниками гашенарної екодиспозиції менше розвинуте програмування ($\rho = -0.376$; $p < 0.05$). Це може пояснюватися тим, що напівсвідома або підсвідома схильність наносити шкоду тим чи іншим природним об'єктам зумовлює невміння і небажання підлітка продумувати послідовність своїх дій.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. За результатами проведеного емпіричного дослідження можемо констатувати наступне. Диспозиції екологічної свідомості старшокласників тісно пов'язані з розвитком їх регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей. Так, у учнів з високими показниками колаборативної екодиспозиції виражені такі регуляторні процеси, як планування, програмування, оцінювання результатів та самостійність. Старшокласникам зі стійким та автономним стилями саморегуляції діяльності та високим рівнем розвитку регуляторних процесів (планування, програмування, оцінювання результатів) характерна еконормативна поведінка. Старшокласники з низьким рівнем регуляторних процесів (планування, моделювання, оцінка результатів) та регуляторно-особистісних властивостей (гнучкість, самостійність) можуть виявляти екодевіантну поведінку (мають високі показники індиферентної, совмісійної, совметральної та несеситивної екодиспозицій).

Перспективою подальших досліджень є вивчення умов формування у старшокласників ефективного стилю саморегуляції довольної екологічної діяльності, який характеризується високим розвитком регуляторних процесів та регуляторно-особистісних властивостей у поєднанні з еконормативною поведінкою.

Список використаних джерел

1. Гунзунова Б.А. Личностные аспекты саморегуляции состояний в профессиональной деятельности педагогов [Електронний ресурс] // Вестник БГУ, 2009. №5. URL. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-aspekty-samoregulyatsii-sostoyaniy-v-professionalnoy-deyatelnosti-pedagogov>.
2. Кириллов С.Н., Егорова Е.В. Эколого-экономическая оценка предотвращения и ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций [Електронний ресурс] // Вестник ВолГУ. Серия 11. Естественные науки. 2011. №1. URL. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekologo-ekonomicheskaya-otsenka-predotvrascheniya-i-likvidatsii-posledstviy-chrezvychaynyh-situatsiy>.
3. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека: монография / В.И. Моросанова. – М.: Наука, 1998. – 191 с.

4. Моросанова В.И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): руководство / В.И. Моросанова. – М.: Когито-Центр, 2004. – 44 с.
5. Мунасіпова-Мотяш І.А. Взаємозв'язок екологічної свідомості та компетентності старшокласників з особливостями саморегуляції їх діяльності / І.А. Мунасіпова-Мотяш // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць. праць / гол. ред. Носко М.О. – Чернігів, 2015. – Вип. 128. – С. 183 – 187.
6. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія / В.О. Скребець – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 440 с.
7. Скребець В.О. Екологічна психологія: підручник / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. – К.: Видавничий дім «Слово», 2014. – 456 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Gunzunova B.A. Lichnostnye aspekty samoreguljacji sostojanij v professionalnoj dejatel'nosti pedagogov [Elektronnij resurs] // Vestnik BGU, 2009. №5. URL. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-aspekty-samoreguljatsii-sostojanij-v-professionalnoj-dejatel'nosti-pedagogov>.
2. Kirillov S.N., Egorova E.V. Jekologo-jekonomicheskaja ocenka predotvrashhenija i likvidacii posledstvij chrezvychajnyh situacij [Elektronnij resurs] // Vestnik VolGU. Serija 11. Estestvennye nauki. 2011. №1. URL. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekologo-ekonomicheskaya-otsenka-predotvrashcheniya-i-likvidatsii-posledstvij-chrezvychajnyh-situatsiy>.
3. Morosanova V.I. Individualnyj stil samoreguljacji: fenomen, struktura i funkcii v proizvol'noj aktivnosti cheloveka: monografija / V.I. Morosanova. – М.: Nauka, 1998. – 191 s.
4. Morosanova V.I. Opornik «Stil samoreguljacji povedenija» (SSPM): rukovodstvo / V.I. Morosanova. – М.: Kogito-Centr, 2004. – 44 s.
5. Munasipova-Motjash I.A. Vzaemozvjazok ekologichnoj svidomosti ta kompetentnosti starshoklasnikov z osoblivostjami samoreguljacji ih dijalnosti / I.A. Munasipova-Motjash // Visnik Chernigivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu. Serija: Psihologichni nauki: zb. nauk. prac. prac / gol. red. Nosko M.O. – Chernigiv, 2015. – Vip. 128. – S. 183 – 187.
6. Skrebec V.O. Ekologichna psihologija u viddaleni naslidkah ekotehnoгенної katastrofi: monografija / V.O. Skrebec – К.: Vidavnichij dim «Slovo», 2004. – 440 s.
7. Skrebec V.O. Ekologichna psihologija: pidruchnik / V.O. Skrebec, I.I. Shlimakova. – К.: Vidavnichij dim «Slovo», 2014. – 456 s.

Мунасьпова-Мотяш І.А. Взаимосвязь диспозиций экологического сознания и компонентов саморегуляции деятельности старшеклассников

В статье рассматриваются показатели диспозиций экологического сознания старшеклассников. Подаются результаты эмпирического исследования сформированности саморегуляции произвольной активности учени-

ков старших классов, развития их регуляторных процессов (планирование, моделирование, программирование, оценка результатов) и регуляторно-личностных свойств (гибкость, самостоятельность). Отмечено, что высоким показателям колаборативной экодиспозиции отвечает высшее развитие планирования, программирования, оценивания результатов и самостоятельности. Показано, что старшеклассники с низким уровнем регуляторных процессов и регуляторно-личностных свойств могут обнаруживать экодевиантное поведение (имеют высокие показатели индифферентной, совмиссийной, совметральной и несеситивной экодиспозиций).

Ключевые слова: экологическое сознание, экологические диспозиции, саморегуляция деятельности, планирования, моделирования, программирования, оценка результатов, гибкость, самостоятельность.

Munasypova-Motyash I.A. Relationship of senior pupils' environmental dispositions with components of self-regulation of their activity

In the article the indicators of senior pupils' environmental dispositions are reviewed. The results of empirical research of senior pupils' environmental dispositions formation, development of their regulatory processes (planning, modeling, programming, results assessment) and regulatory and personal characteristics (flexibility, independence) are given. Ambiguity in the relation to the nature of the studied pupils is revealed though the collaborative (Clb) ecodisposition has rather high average value, the indifferent (Ind) ecodisposition is presented in ecological awareness investigated at rather high level too. It is possible to notice either indifference tendency in the relation to the nature or ecostandard behavior. It is admitted that senior pupils' environmental awareness is closely connected with their self-regulation of activity and behavior. Pupils with high indicators of a collaborative ecodisposition have developed planning, programming, results assessment and independence. So, senior pupils with stable and autonomous styles of self-regulation activity and a high level of regulatory processes development (planning, programming, results assessment) have econormative behavior. Seniors with a low level of regulatory processes development (planning, modeling, results assessment) and regulatory personal characteristics (flexibility, independence) can show ecodeviant behavior (have high indicators of indifferent, sovmissiv, sovmetral and nesessitiv ecodispositions).

Key words: environmental awareness, environmental dispositions, self-regulation of activity, planning, modeling, programming, results assessment, flexibility, independence.